

ԻՆՉ Է ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ *)

V

Հոգեքանական ուղղութիւն

Իւր խորութեամբ, ընդարձակութեամբ և բազմապէս ուսումնասիրութիւններով ամենից աչքի ընկնող ուղղութիւնը հասարակութիւնը հոգեքանական տեսակէտից ուսումնասիրող ուղղութիւնն է: Վերջինս իր հերթին ունի բաւական խոշոր իրարից, ըստ էութեան, տարբերուող ստորաբաժանումներ, որոնք խնդրին մօտենում են միայն մի կողմից, աչքից բաց թողնելով միւս կողմերը: Այս ստորաբաժանումները միմեանց դէմ չեն և իրար չեն հերքում, աւելի շուտ լրացնում և ամբողջացնում են: Այն հանդամանքը, որ խնդրի ուսումնասիրութեան համար այս ուղղութեան մէջ առաջ են եկել բաւական խոշոր ստորաբաժանումներ ցոյց, է տալի, որ հարցը մի ճանապարհով չի կարելի լուծել, այլ տարբեր ճանապարհներով, քանի որ հարցը ինքը բարդ է և բազմակողմանի:

Այս ուղղութեան հետևողները ընդունում են, որ սօցիոլոգիան մի առանձին, անկախ գիտութիւն է, որը ուսումնասիրում է հասարակական կազմը և հասարակութեան զարգացումը: Առանց հասարակական օրէնքների չէր կարող սօցիոլոգիան իբրև ուրոյն գիտութիւն գոյութիւն ունենալ. եթէ հասարակական երևոյթների մէջ չեն իշխում օրէնքներ, եթէ հասարակութիւնը իւր զարգացման ընթացքում քմահաճութիւնների է միայն ենթակա, ապա սօցիոլոգիային աւելորդ կլինէր գիտութեան անունը տալ: Կարևոր է շեշտել սակայն և այն, որ գիտութիւնը դրազուում է ոչ թէ միշտ պարզը, ակնյայտին որոնելով, հետախուզելով, այլ նաև ուշք է զարժնում հա-

*) Լոմայ 1909 թ 7—8

ւանականի վրայ. եթէ միայն ակնյալունին, ճշգրիտը գիտութեան նիւթ լինէր, այն ժամանակ գիտութիւններէց շատ շատերը, եթէ ոչ մեծագոյն մասը, ստիպուած կլինէին իրենց գոյութեան վրայ խաչ քաշել: Յայտնի է, որ ոչ մի գիտութիւն ընդհանրապէս առանց տեսութիւնների, ենթադրութիւնների գոյութիւն չունի. օրէնքները և հաւանական ենթադրութիւնները իրար կողքի առաջ են դնում և նպաստում են գիտութեան առաջ դնալուն: Այս հանգամանքը մեծ դեր է խաղում հոգեբանական ուղղութեան մէջ և նպաստում է աւելի ևս միահամուռ ջանքերով աշխատել ու սօցիօլօգիայի մէջ տեսութիւնները հաւանականութեան վերածելու, որ յետոյ էլ օրէնքներ կարողանան հանել:

Սօցիօլօգիան այս ուղղութեան համաձայն իւր ուշքն է դարձնում ոչ միայն հասարակութեան կազմակերպութեան սրէնքների վրայ, այլ և աշխատում է ուսումնասիրել հասարակութեան զարգացման օրէնքները: Այս դէպքում դրութիւնը վերջինիս մէջ տեղի ունեցող երևոյթների հետ միասին շաղկապուած է ինկատի առնւում. դրութիւնը չի բաժանւում նրա մէջ տեղի ունեցող երևոյթից, քանի որ դրութեան անհրաժեշտ մասն է կազմում երևոյթը. առանց երկուսի շաղկապման, միացման անհասկանալի կլինի ամբողջութիւնը: Գալով այն խնդրին, թէ ինչ է ինքը հասարակութիւնը, պէտք է նկատել, որ այս առթիւ տարբեր որոշումներ են արել. ամենից հաւանականն է իմ կարծիքով այն, որը բնորոշում է թէ հասարակութիւնը մարդկային անհատների միատեղ կեցութեան մի կազմակերպութիւն է, մասամբ զիտակցական: Ամբողջութիւնը այսպիսով ազդում է իւր մասերի վրայ, բայց ամբողջն էլ իւր հերթին մասերի ազդեցութեանն է ենթակայ: Հասարակութիւնը մի ոյժ է այս ուղղութեան համաձայն, անհատականը ընդհանրացնող ոյժ. անհատական արտայայտութիւնները զաղափարները, մտքերը հասարակութիւնը տարածում է, ծաւալում և տալի հասարակական գոյն. այս դէպքում անհատականը դառնում է հասարակական: Միւս կողմից ի նկատի ունենանք նաև այն հանգամանքը, որ հասարակութիւնը իրար մօտ դրած ան-

հատների մի դուժար չէ, այլ նա այդ անհատների դէպի միմեանց և դէպի ամբողջութիւնը ունեցած յարաբերութիւնների մի անբաժան ամբողջութիւն է: Այսպիսով ըստ այս ուղղութեան անհատական հոգեբանութեան կողքին գոյութիւն ունի նաև հասարակական հոգեբանութիւնը: Հասարակական հոգեբանութիւնը իբրև առանձին յոժ և տարբեր երևոյթ քան անհատականն է իւր հերթին ազդում է անհատականի վրայ: Հասարակութիւնը այսպիսով մի կազմակերպութիւն է, որի մէջ տեղի ունին անհատական և հասարակական հոգեբանութեան երևոյթների ընդհարումներ և շաղկապումներ: Այստեղից պարզ երևում է, որ անհատականը չի ժխտում այս ուղղութեան մէջ, բայց և անհատին չի վերագրում անպայման գերակշռող նշանակութիւն, այլ միայն ճանաչում է նրա յարաբերական յոժը հասարակական երևոյթներում: Եթէ ըստ Սպենսերի ասելու լինինք հասարակութիւնը մի վեր-օրգանական կազմակերպութիւն է, քանի որ կան օրգանական և ոչ օրգանական կազմակերպութիւններ: Հոգեբանական ուղղութիւնը իբրև պոռաչնորդող թէզ ընդունում է այն, թէ, ըստ Շոպէնհաուերի ասած, իւրաքանչիւր նիւթ միայն անհատի գիտակցութեան ձևակերպումն է: մտածողութիւնն է, որ ձևակերպում է այս կամ այն ձևով հասարակութեանը իբրև փաստ և նրա երևոյթները իբրև դարգացման ազդանշաններ:

Եղել են ուսումնականներ, որոնք աշխատել են հասարակութեան կազմութեան համար մի նախապատճառ, կամ մի սկզբնական սաղմ գտնել (օրինակ Լ. Գոմպլովիչ) բայց այս խնդրի նկատմամբ աւելի բեղմնաւոր ու խելացի են թւում Մ. Կովալեւսկու առաջարկը «Սօցիօլօգիան մեծ օգուտ կստանար եթէ նա իւր անմիջական խնդիրներից հանէր այն հոգսը, որ պէտք է որոնել մի նախապատճառ և բաւականանար նրանով, որ համաձայն հասարակական երևոյթների բարդութեան ու բազմազանութեան, պէտք է ցոյց տալ միաժամանակ և զուգահեռաբար զործող պատճառների ազդեցութիւնը և հակազդեցութիւնը հասարակական կեանքում»¹⁾: Այսպիսով հասարա-

¹⁾ Дѣл М. Ковалевскій; Соврем. Соціологи եր. XIV.

կական կազմը ոչ թէ մի նախապատճառի, մի գլխավոր յոժի արդիւնքն է համարուում, այլ շատ պատճառներից, որոնք կարող են միաժամանակ և լաւ և վատ ազդեցութիւն թողնել հասարակական կազմի և ընթացքի վրայ: Այս պատճառներից ոմանք կարող են իրենց ազդեցութիւնը ուժեղացնել, տիրապետող հանդիսանալ և թուալ իբրեւ միակ յոժ. սակայն ընդունել, որ այդ ժամանակաւոր գիտակցութիւն ստացած յոժը նախապատճառ է և ընդմիշտ տիրապետող, կնշանակէ միակողմանի լինել և իրերի խորքը չ(թափանցել²⁾):

Եթէ նոյնիսկ հնարաւոր լինի հասարակութիւնը վերլուծել, մասերի բաժանել, ինչպէս մի քիմիական մարմին վեր են ուժոժում, և հասնել վերջը միայն մի տարրի, այդ դեռ էջը նըշանակի, որ այդ տարրը ևս իր հերթին չի կարելի աւելի ևս տարրերի վերածել կամ բաժանել: Եթէ այժմ այդ տարրը մենք չենք կարողանում բաղադրիչ մասերի վերլուծել, այդ մեր գիտական միջոցների և պատրաստութեան անկարողութեանը և անկատարելութեանը սլիտի վերագրել. այս դէպքում ստիպւած քիմիայում դիմում են միայն մի հաւանական տեսութեանատոմի տեսութեան, որը իւր հերթին միայն մի ենթադրութիւն է և ոչ աւելի: Հասարակական կեանքի շերտաւորումը հետզհետէ առաջ է բերում յոժեր, որոնք այնքան են տարբերւում իրենց ծնող յոժից, որ անհնարին է լինում այլևս մի կապ գտնել երկուսի մէջ. բայց որ գլխավորն է այդ նոր յոժերը սկսում են անկախ գործել հասարակութեան մէջ: Վերջրէք մեր ժամանակի բարդ կեանքը, ուր գեղարուեստը, գրականութիւնը, բարոյականութիւնը, իրաւունքը առանձին առանձին յոժեր են կազմում և շատ անգամ անկախ գործում են. այս բոլորի համար մի նախապատճառ որոնելը, այս այլազան երևոյթներին մի սաղմից հանելը միայն զուր, աշխատանքի դուռն է բաց անում ուսումնականների առաջ: Քանի որ հասարակական կազմը իր վերջին ելակէտում անհատական և հասարակական հոգեբանութեան դուժարն, իսկ հոգեկան աշխարհը, ըստ Վուլգի, չի ներկայացնում մի ինչ որ մշտական բան, այլ նա

²⁾ См М. Ковал. Говр. Соціологи եր. 286

մի գործողութիւն է, որը միշտ ձեւափոխւում է, ապա պարզ է, որ այդ մշտական ձեւափոխութեան մէջ մենք գործ ենք ունենալու միշտ տարբեր երևոյթների, տարբեր պատճառների ու հետեւանքների հետ:

Ինչպէս ասացինք սօցիօլօգիայի խնդիրն է, ոչ միայն հասարակական կազմի ուսումնասիրել, այլ նաև այդ կազմի զարգացման օրէնքները կամ հաւանական ենթադրութիւնները ուսումնասիրել: Այժմ դիմենք վերջին խնդրին, թէ ի՞նչպէս է հասկանում հոգեբանական ուղղութիւնը հասարակական կազմի զարգացումը և անհատի դերը այս զարգացման մէջ ի՞նչ տեղ է բռնում և ի՞նչպէս: Շնորհիւ ժողովրդագրութեան և մարդաբանութեան սօցիօլօգիան հնարաւորութիւն է ստացել բաղմաթիւ նախապատմական, վայրենի ապա և կոլտուրական ու պատմական հասարակական ծեւրը համեմատել և տեսնել, որ հասարակութիւնը ժամանակի ընթացքում զտրգանում է: Զարգացման փաստը ակներև է, հարկաւոր է այս փաստը հասկանալ և բացատրել: Նախ նկատենք, որ զարգացում և յառաջադիմութիւնը հասարակութեան և օրգանիզմի մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնների հոգեբանական ու բարոյական տեսակէտից քննուած սուբիեկտիվ հասկացողութիւն է միայն: Մարդկային հասարակութեան մէջ նկատելի է մի զարգացում, որը նրան տալիս է նոր միջոցներ գոյութեան կռիւ մղելու, ոչ իւր մերձաւորների և իւր նմանների դէմ, այլ շրջապատող բնութեան դէմ: այդ զարգացումը մարդուն տալիս է հոգեկան նոր ոյժեր չմաքառելու իւր մերձաւորի դէմ, իսկ հասարակական կազմին տալիս է այնպիսի կազմակերպութիւն, որով այդ կռիւը մերձաւորի, ընկերի դէմ ըստ ինքեան աւելորդ և անհոսկանալի է դառնում¹⁾: Զարգացման հնարաւորութիւնը առաջ է դալիս միայն այն ժամանակ, երբ գիտակցական գործունէութիւնը գերակշռող դեր է ձեռք բերում անդիտակցականի վերաբերմամբ²⁾: Այս դէպքում առաջ է դալի գիտակցականի և անդիտակցականի ընդհարումն և միայն այդ պայ-

¹⁾ Տէս Карфевъ Введ. в. изуч. Соц. 286 էր.

²⁾ Տէս М. Ковал. Совр. Соціологи էր. 428.

քարից լետոյ տեղի է ունենում լառաշաղիմութիւն: Քանի որ իդէան, իբրեւ այդպիսին, իբրեւ դիտակցութեան արտայայտութիւն ըստ ինքեան իւր հանդէս զալովը մի գործողութեան սկիզբն է դնում, հասկանալի է ուրեմն, որ իդէաների փոփոխութիւնը կեանքի մէջ փոփոխութիւններ է առաջ բերում և միւս կողմից կեանքի փոփոխութիւնն էլ իւր հերթին առաջ է բերում նոր իդէաներ:

Հասարակութեան զարգացման մէջ մենք տեսնում ենք անհատի հետզհետէ ազատագրուելը հասարակութեան ամբողջութիւնից հոգեպէս. հասարակական կաղմի ամբողջ յոժը թուլանում է անհատի հոգեկան աշխարհի վրայ, մեծ ազդեցութիւն թողնելուց այս ղէպքում ձգտման առարկայ դառնում է ազատ ցանկութեամբ համախմբուած ու կաղմակերպուած մարդկային հասարակութիւնը: Սւեյորդ է ասելն անգամ, որ սօցիալական խնդիրը վերջնականօրէն վճռել, տալ մի վախճանների վախճանը արտայայտող բացատրութիւն անհնարին է. այդ կնշանակէր կեանքի դոյութիւնը կանգնեցնել, մինչդեռ քանի կեանքը կայ, որը մի յոժ է, նա դիմադրութեան պիտի հանդիպի, այլապէս նա յոժ չի լինի, իսկ դիմադրութիւնը ծրգտման, պայքարի ազդանշանն է:

Յիշենք կողմնակի, որ ժամանակակից սօցիալիստական ուղղութիւնը այս տեսակէտից մի տեսակ մեղանչում է դիտութեան ու ճշմարտութեան դէմ, կարծելով որ մարդկանց բաղդաւորութիւնը վերջնականապէս սօցիալիզմի իրականացումով տեղի կունենայ և որ այդ իրականացումը սօցիալիզմի արդարացի և ճշմարիտ լինելը կապացուցանի: Հարկաւոր է չիշել, որ մարդկութիւնը միշտ ունեցել է և կունենայ իւր «ոսկէ դարի» իդէալը և որ սօցիալիստական հասարակութիւնն էլ կունենայ իւր «ոսկէ դարի» տենչը. սօցիալիզմն էլ մարդկային հասարակութեան զարգացման ընթացքում մի էտապ է: Եթէ սօցիալիզմն իրականանայ էլ զանազան ձևափոխութիւններ, լաւելումներ ու լապաւումներ կրելուց լետոյ, այդ դեռ չի նշանակի, որ նա իրաւացի և արդար էր. քանի որ իրողութիւնը, իրականանալը և ճշմարտութիւնը հաւասարադօր պաղա-

փարներ չեն: Շատ երևոյթներ են եղել կեանքում, այդ դեռ չի նշանակում ի հարկէ թէ դրանք ճշմարտութեան արդիւնքներն են:

Ինչպէս ասացինք, հասարակական դարգացման մէջ նկատելի է անհատի հետզհետէ անշատումը կամ ազատազրուֆի հասարակական դժից. անհատը իր ամբողջութիւնը աւելի է մեծացնում: Աշխատանքը անհատի օրդանների մէջ աւելի է մեծանում իսկ անհատների իրենց մէջ պակասում է (Михайловскій). Ի հարկէ անհատը հասարակութեան բաղադրիչ մասըն է, բայց նա ըստ ինքեան մի հոգեկան միութիւն է: Անհատը բնորոշելիս մենք չենք արծանադրում միայն նրա գոյութեան փաստը, այլև տալիս ենք նրան որևէ գնահատութիւն. մինչդեռ օրդանիդմ բնորոշելու դէպքում մենք միայն արծանադրում ենք փաստը, առանց որևէ արժէքաւորման: Պարզ է, որ անհատին և օրդանիդմին ոչ մի դէպքում նոյնացնել չի կարելի: Որքան և հասարակութիւնն ու անհատը միմեանց հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ են գտնւում, միմեանց լրացնում և պայմանաւորում են, այնուամենայնիւ անհատը ունի իր որոշ ազատութիւնը, որով նա հնարաւորութիւն է ստանում միշտվարի արդիւնք լինելով հանդերձ, իւր հերթին աղդել այդ միջավարի վրայ, որոշ դէպքերում անկախ դեր խաղալ շնորհիւ իւր ունակութիւնների: Թէ ի՞նչ է նշանակում անհատի ազատութիւնը, մասամբ կարելի է մատնանիշ անել պատմական անցեալը, երբ չիրաւի անհատը մեծ չափերով էր կլանուած հասարակութիւնից և մի տեսակ զուրկ էր ինքնուրոյնութիւնից: Յիշենք մեր ներկան, երբ անհատը ինքնագիտակցութեան շնորհիւ կարողացել է բաւականաչափ ազատազրել իրեն թէ հասարակութիւնից և թէ մասամբ բնութիւնից:

Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ մեր մէջ գոյութիւն ունի «Ես»-ի գիտակցութիւնը, մի գիտակցութիւն, որով իւրաքանչիւր անհատ զդում է և համոզում, որ ինքը տարբեր է մնացած բոլորից, որով նա գիտակցում է թէ ինքը մի ամբողջութիւն է, մի ինքնուրոյնութիւն, որի նմանը չկայ և չի եղել: Այդ «Ես»-ի գիտակցութիւնը մի ապացոյց է անհատի ազա-

առութեան և պատասխանատուութեան գիտակցութեան: Այն հանդամանքը, որ մենք մեզ պատասխանատու ենք ճանաչում մեր դորժերի համար, որ մենք գիտակցում ենք մեր որևէ արարքի մերը լինելը, մեղանից դուրս գալը, արդէն իսկ ազատութեան ապացոյց է: Լինելով միշտվայրի ազդեցութեան տակ և որոշ չափով նրա ծնունդը, մենք այնուամենայնիւ գիտակցում ենք, որ մեր «Ես»-ը այլ բան է քան շրջապատը, որ մեր «Ես»-ի տակ մենք հասկանում ենք տարբեր երևոյթներ, քան շրջապատն է. չլինէր այդ ազատութիւնը հասարակութիւնը չէր ունենալ անհատներ, այլ միայն մի զանգուած ըստ ամենայնի իրար նման օրգանիզմների: Բարոյական օրէնքների գիտակցութիւնը, երկրի և երևոյթների զնահատումն, արժէքաւորումն նոյնպէս ապացոյցներ են, որ մենք ունենք գործելու որոշ ազատութիւն, որ մենք միայն մի մեքենայ չենք, այլ որոշ դէպքերում նաև ստեղծագործողներ ենք:

Անհատի ազատութեան մասին խօսելիս չպէտքէ մոռանալ, որ ազատութիւն ասելով մենք չենք հասկանում երևոյթների առանց պատճառների առաջ գալու մի հնարաւորութիւն: Առանց պատճառների երևոյթներ չկան, այս ներկայումս մի աւելի քան տարածուած և ծամծմուած հասկացողութիւն է: Եթէ սօցիօլօգիան չընդունէր պատճառականութեան օրէնքը, նա իբրև գիտութիւն գոյութիւն չէր կարող ունենալ, որովհետև ուր, այսպէս ասած, կամայականութիւնն է իշխում, այնտեղ օրէնքներ փնտրելը կամ ընդհանրացումներ, տեսութիւններ կազմելը անմտութիւն կլինէր, իսկ առանց վերջիններիս մի որևէ գիտութիւն անհասկանալի է: Ազատութիւնը այս դէպքում պէտք է հասկանալ այս ձևով: Վուճըն ասում է, որ առհասարակ հոգեկան կենքի էութիւնը կամքն է. նա ընդունում է, որ գիտակցութիւնը ու կամքը միմեանցից անբաժան են. մէկի զարգացմանը զուգահեռական զնում է և միևսին. ենթադրել գիտակցութիւն առանց կամքի անհնար է: Սակայն կամքը հոգեկան կենքում գերակշռող դեր է խաղում, ընթացք է տալի հոգեկան երևոյթներին: Անհատի համար այսպիսով դերակշռող նշանակութիւն ունի կամքը: Վուճըն ընդու-

նում է կամքի ազատութիւնը. ազատութիւնը, ասում է նա, և մի որեւէ էակի ընդունակութիւնը մտածուած ընտրութեամբ զանազան պատճառների մէջ իւր գործելակերպը որոշել, ուրիշ խօսքով, կամքի ազատութիւնը ոչ թէ կամքի սանձարծակութիւն է նշանակում կամ կամայականութիւնը, այլ որ եղած պատճառների մէջ, զրդիչ մօտիվների մէջ նա ընդունակ է ընտրութիւն անել, հետեւել սրան կամ նրան, զերակշռութիւն տալ սրան և ոչ նրան, հետեւել այս գործելակերպին և ոչ այն: Այսպիսով պատճառականութիւնը մնում է իւր տեղը, միայն նա անխռոտփելիութեան արժէք չունի. կամքը հասարակութիւն ունի ընտրութիւն անելու նրանց մէջ: Այսպիսով յանձին Վուճի տուած կամքի ազատութեան բացատրութեան ստանում ենք անհատի ազատութիւնը հասարակական խնդիրներում. անհատը մեքենայի դերից դուրս է դալիս և մտնում է մեքենագործի դերի մէջ: Այս տեսակէտից է, որ հասկանալի է դառնում անհատի և հասարակութեան, իբրև ուրոյն ոյժերի, յարաբերութիւնները և միմեանց փոխադարձաբար լրացնելը:

Հասարակութիւնը ինքը ոչ թէ տրամաբանական մտածողութեան արդիւնք է, այլ կամքի ջերկայութիւն, ուրեմն որոշ չափով հասարակութիւնը ինքը ևս ազատ է իւր գործելակերպի մէջ: Հասարակութիւնը իւր վեր-օրգանական հոգեբանութեան շնորհիւ է հասկանալի և քննութեան առարկայ. անհատական և հասարակական հոգեբանութիւնների ընդհարումները ու հաշտութիւնները կազմում են հասարակական կեանքի դարգացման ուղին: Սօցիօլօգիան այս տեսակէտից դառնում է մի փիլիսոփայական գիտակարգ, նա տալիս է սօցիալական երևոյթների տեսութիւնը:

Եզրօրականով բոլոր վերոյիշեալ դատողութիւնները պէտք է ասենք, որ հասարակութեան գաղափարը մի հաւաքական գաղափար է, որ այս գաղափարը ճշգրիտ որոշել, կամ բացարձակ մի որոշում տալ անկարելի է: Հասարակութեան զարգացման ուղին ղենել ընդհանուր հրամայողական օրէնքների տակ, օրէնքներ, որոնք միակողմանի և կիսատ են, կնշանակէ

սկսող մտածելակերպ ունենալ, նշոյնքան թիւը հասկացողութիւն է անհատի խաղաղամբ ուրոյն դերը չընահատել այդ զարդացման մէջ: Այս բոլորը ցոյց են տալի, որ հոգեբանական ուղղութիւնը իւր տուած բացատրութիւնների մէջ հեռու է դոգմատիկ ուղղութիւնից և խորն ու բազմակողմանի է ընդգրկում երևոյթները քան միւս ուղղութիւնները: Անշուշտ այս ուղղութիւնն էլ դեռ շատ խնդիրներ մուծ է թողել և կան հարցեր, որոնց համար բաւարար բացատրութիւններ չի տուել դեռ, բայց այն՝ որ դիտութիւնն է, որ չունի դեռ չլուծուած պրօբլէմներ, դեռ ստիպուած չէ նորանոր տեսութիւններ տալ և աւելի հաւանական բացատրութիւնների դիմել: Խնդիրը ուրեմն ոչ թէ այս դէպքում առաջարկուած հարցի ըստ ամենայնի պարզաբանելն է, այլ այդ հարցի համար ընտրուած եղանակը, մեթոդը. այս տեսակէտից հոգեբանական ուղղութիւնը լիարժէք հարցը աւելի է պարզաբանում և աւելի ուղիղ միջոցներ է առաջարկում յետադալ ուսումնասիրութիւնների համար:

Ազիտեմ որքան է ինձ յաջողուել միանգամից գաղափար տալ այս գրութեան հասարակութեան ի՞նչ լինելու և ի՞նչպէս զարգանալու մասին. իբրեւ առաջին փորձ անշուշտ շատ թերութիւններ կ'իյնեն մէջը, սակայն թւում է, որ ընթերցողը առնուաղն մի գաղափար միշտ շեշտուած պիտի տեսնի, այն որ հասարակութիւնը ըստ ինքեան մի դիւրմբռնելի երևոյթ չէ, յանուն որի կամ ընդդէմ որի կարելի լինի դուրս գալ և գործել, որ հասարակութեան ինչ լինելը հասկանալու համար հարկաւոր է երկար աշխատանք, ուսումնասիրութիւն և համոզմունք՝ առանց վերջինիս հասարակութեան մէջ յանուն հասարակութեան գործողը առնուաղն անբարեխիղճ է, եթէ ոչ աւելին:

Ով համոզուած չէ գործում, ով գիտակցաբար չէ մօտենում հասարակութեանը, աւելի շուտ նա ֆիաստկար է, քան օգուակար հասարակութեանը:

Pessimist